

Sisukord

Proloog	9
1. Individualism või totalitarism	17
2. Järglus või läbikukkumine	31
3. Integratsioon või impeerium	51
4. Uudsus või igavik	79
5. Tõde või valed	109
6. Võrdsus või oligarhia	147
Epiloog	187
Tänuavaldused	189
Märkused	191
Register	243
Autorist	255

Proloog (2010)

Mu poeg sündis Viinis. See oli raske sünnitus ning Austria sünnitusarsti ja poola ämmaemanda esimene mure oli beebi. Ta hingas, ema hoidis teda hetke ja siis kärutati ta operatsioonituppa. Ämmaemand Ewa ulatas ta mulle. Järgnevaid sündmusi mina ja mu poeg päris täpselt ei adunud, kuid me jäime kokku. Ta vaatas fokuseerimata violetsete silmadega ülespoole, kui kirurgid sammumüdina ja maskiplaksude saatel roheliste kitlite hämus kiiruga meist mööda tormasid.

Järgmisel päeval tundus kõik hästi. Õed käskisid mul palatist lahkuda tavapärasel ajal, kell viis pärastlõunal, jättes ema ja lapse hommikuni nende hoolde. Nüüd võisin mõningase hilinemisega saata meili teel laiali sünniteate. Mõned mu sõbrad lugesid häid uudiseid samal hetkel, kui said teada katastroofist, mis võttis teiste inimeste elud. Üks sõber, kaasõpetlane, kellega olin kohtunud Viinis juba eelmisel sajandil, oli rutanud Varssavis lennukile. Minu sõnum läks välja valguse kiirusel, kuid ei saanud teda kunagi kätte.

Aasta 2010 oli järelemõtlemise aeg. Kahe aasta tagune finantskriis oli kustutanud suure osa maailma rikkusest ja ebakindel taastumine soosis rikkaid. Ameerika Ühendriikide president oli afroameeriklane. 2000. aastate Euroopa suur seiklus, Euroopa Liidu idalaienemine, näis olevat lõppenud. 21. sajandi esimese kümnendi möödumisel, kahe aastakümne kaugusel kommunismi lõpust Euroopas, seitsekümmend aastat pärast Teise maailmasõja algust tundus 2010 olevat otsekui tagasivaate aasta.

Töötasin tol aastal ühe sellise tagasivaate kallal koos ajaloolasega, kes oli siis suremas. Ma imetlesin Tony Judti töödest ülekõige tema Euroopa ajalugu, „Pärast sõda”, mis avaldati 2005. aastal. See kirjeldas Euroopa Liidu ebatõenäolist edu impeeriumikildude kokkupanekul maailma suurimaks majanduseks ja demokraatia kõige tähtsamaks kantsiks. Raamat oli lõppenud mõtisklusega Euroopa juutide holokausti mälestusest. Ta oletas, et 21. sajandil ei piisa üksnes protseduuridest ja rahast: poliitiline sündsus eeldaks õuduse ajalugu.

2008. aastaks oli Tony haigestunud degeneratiivsesse neuroloogilisse haigusse amüotroofsesse lateraalskleroosi (ALS). Tema surm oli kindel, ta oli löksus kehas, mis ei allunud enam ta tahtele. Kui Tony ei saanud enam kasutada oma käsi, hakkasime vestlusi 21. sajandi teemadel temaga salvestama. 2009. aastal tegi meile mõlemale muret ameeriklaste eeldus, et kapitalism on asendamatu ja demokraatia vältimatu. Tony oli kirjutanud vastutustundetutest intellektuaalidest, kes

20. sajandil totalitarismile kaasa aitasid. Nüüd oli ta mures uue vastutustundetuse pärast 21. sajandil: ideede täielik tagasilükkamine, mis nivelleeris arutelu, halvas poliitikat ja kinnistas ebavõrdsust.

Me vestluste ajal kirjutasin parajasti Natsi-Saksamaa ja Nõukogude Liidu poolt 1930. ja 1940. aastate Euroopas toime pandud poliitiliste massimõrvade ajalugu. See sai alguse inimestest ja nende kodudest, eeskätt juutidest, valgevenelastest, ukrainlastest, venelatest, baltlastest ja poolakatest, kes olid kogenud mõlemat režiimi neis paigus, kus natsi- ja nõukogude võim kattusid. Kuigi raamatu peatükid olid sünged – plaanitud näljutamised, massihauad, gaasikambriid –, oli lähtekoht optimistlik: välja selgitada massimõrvade põhjuseid, meenutada hukkunute sõnu. Tõde oli võimalik rääkida ja õppetunde kõrva taha panna.

Üks selle raamatu peatükk oli pühendatud 20. sajandi pöördpunktile: Natsi-Nõukogude paktile, mis käivitas Euroopas Teise maailmasõja. Septembris 1939 tungisid Natsi-Saksamaa ja Nõukogude Liit kallale Poolale eesmärgiga hävitada Poola riik ja Poola poliitiline klass. 1940. aasta aprillis mõrvas Nõukogude salapolitse 21 892 Poola sõjavangi, enamik neist haritud reservohvitserid. Need mehed (ja üks naine) lasti maha kuklalasuga viies tapmispaigas, millest üks oli Katõni mets Smolenski lähedal Nõukogude Liidus Vene NFSV-s. Poolakate jaoks muutus Katõni veresaun Nõukogude repressioonide üldiseks sümboliks.

Pärast Teist maailmasõda oli Poola kommunistliku režiimiga Nõukogude satelliit, nii et Katõnist ei saanud rääkida. Alles pärast Nõukogude Liidu lagunemist 1991. aastal said ajaloolased selgeks teha, mis oli juhtunud. Nõukogude dokumendid ei jätnud kahtlust, et massimõrv oli sihilik aktsioon, mille Jossif Stalin oli isiklikult heaks kiitnud. Nõukogude Liidu lõpust saadik oli uus Venemaa Föderatsioon püüdnud läbi raskuste käsitleda stalinliku terrori pärandit. 3. veebruaril 2010, kui ma olin oma raamatut lõpetamas, tegi Venemaa peaminister oma Poola kolleegile üllatava ettepaneku: korraldada aprillis Katõni 70. aastapäeval selle kuritöö ühine mälestusüritus. 1. aprillil südaööl, sel päeval, kui mu poeg pidi sündima, saatsin oma raamatu kirjastusele. 7. aprillil jõudis Venemaale Poola valitsusdelegatsioon, mida juhtis Poola peaminister. Mu naine sünnitas järgmisel päeval.

Kaks päeva hiljem asus Venemaa poole tee teine Poola delegatsioon. Sellesse kuulusid Poola president ja tema naine, Poola relvajõudude komandörid, parlamendisaadikud, kodanikuaktivistid, preestrid ja 1940. aastal Katõnis mõrvatute pereliikmed. Üks delegatsiooni liikmetest oli mu sõber Tomek Merta, hinnatud poliitikateadlane ja kultuuriministri asetäitja, kes vastutas mälestusürituse eest.

Laupäeva varahommikul, 10. aprillil 2010 astus Tomek lennukisse. See kukkus alla kell 8.41 veidi enne maandumisrada Vene sõjaväelennuväljal Smolenskis. Ellujäänuid polnud. Viini sünnitusosakonnas helises mobiiltelefon ja värske ema karjus poola keeles üle toa.

Järgmisel õhtul lugesin vastuseid oma sõnumile lapse sünni kohta. Üks sõber tundis muret, kas ma keset omaenda rõõmu mõistan seda tragöödiat: „Et sa ei satuks keerulisse olukorda, pean sulle ütlema, et Tomek Merta tapeti.” Teine sõber, kelle

nimi oli reisijate nimekirjas, kirjutas, et ta oli meelt muutnud ja koju jäänud. Tema naine pidi sünnitama mõne nädala pärast.

Ta lõpetas lausega: „Edaspidi on kõik teisiti.”

Austria sünnitusmajades viibivad emad neli päeva, et õed saaksid õpetada neile toitmist, vannitamist ja hooldamist. See on piisavalt pikk aeg, et pered jõuaksid omavahel tuttavaks saada, vanemad ühise keele leida ja vestlusi alustada. Järgmisel päeval räägiti sünnitusmajas poola keeles vandenõust. Kuulujutud olid kuju võtnud: venelased olid lennuki alla tulistanud; Poola valitsus oli osalenud salaplaanis tappa Poola president, kes oli teisest erakonnast kui peaminister. Üks äsja emaks saanud poolatar küsis, mida mina arvan. Ma ütlesin, et see kõik on väga ebatõenäoline.

Päev pärast seda lubati mu pere koju. Beebi magas korvis, mina aga kirjutasin Tomekist kaks artiklit: poolakeelse nekroloogi ja katastroofi kohta ingliskeelse ülevaate, mis lõppes lootusriikka sõnaga Venemaa kohta. Poola president kaotas elu, rutates mälestama Venemaa pinnal toime pandud kuritegu. Avaldasin lootust, et Venemaa peaminister Vladimir Putin kasutab juhust ja vaatleb stalinismi ajalugu laiemalt. Võib-olla oli see mõistlik üleskutse keset leina 2010. aasta aprillis, ennustusena osutus see aga sügavalt ekslikuks.

Edaspidi oligi kõik teisiti. Putin, kellel oli enne peaministriks saamist selja taga juba kaks ametiaega presidendina, teatas septembris 2011, et tahab uuesti presidendiks saada. Tema partei esines sama aasta detsembri parlamendivalimistel kehvasti, kuid sai sellest hoolimata parlamendis enamuse. Putinist sai taas president 2012. aasta mais pärast järjekordseid valimisi, mis tundusid ebakorrektsed. Seejärel kandis ta hoolt selle eest, et arutelusid nõukogude mineviku üle, nagu see, mille ta ise oli Katõni kohta algatanud, käsitletaks edaspidi kuriteona. Poolas ühendas Smolenski katastroof ühiskonna üheks päevaks ja lõhestas siis aastateks. See muutus aja jooksul üha suuremaks kinnisideeks, tõrjudes kõrvale Katõni veresauna, mida katastroofi ohvrid olid kavatsenud mälestada, ning tõrjudes õigupoolest kõrvale kõik Poola ajaloolised kannatused. Poola ja Venemaa olid lakanud ajaloo üle mõtisklemast. Ajad olid muutumas. Või ehk muutus meie tunnetus ajast.

Euroopa Liidule langes vari. Meie Viini sünnitusmaja, kus soodsa hinnaga kindlustus kõike kattis, oli meeldetuletus Euroopa projekti edust. See oli näide teenustest, mis olid suures osas Euroopast iscenesestmõistetavad, kuid mõeldamatud Ameerika Ühendriikides. Sama võib öelda kiire ja usaldusväärse metroo kohta, mis mind haiglasse tõi: Euroopas tavaline, Ameerikas kättesaamatu. 2013. aastal pöördus Venemaa Euroopa Liidu vastu, mõistes selle hukka kui dekadentliku ja vaenuliku. Euroopa edu võinuks julgustada venelasi mõtlema, et endistest impeeriumidest võivad saada heal järjel demokraatiad, ning seetõttu sattus Euroopa olemasolu ootamatult ohtu.

Kui Venemaa naaber Ukraina lähenes Euroopa Liidule, tungis Venemaa Ukrainasse ja annekteeris aastal 2014 osa selle territooriumist. 2015. aastaks oli Venemaa laiendanud seninägematut kübersõjakampaaniat lisaks Ukrainale ka Euroopasse ja Ameerika Ühendriikidesse, saades seejuures abi paljudelt eurooplastelt ja ameeriklastelt. 2016. aastal hääletasid britid Euroopa Liidust lahkumise poolt, mida Moskva

oli juba ammu propageerinud, ja ameeriklased valisid oma presidendiks Donald Trumpi – tulemus, mille nimel venelased olid töötanud. Muude puuduste hulgas ei suutnud USA uus president mõtiskleda ajaloo üle: ta ei olnud võimeline mälestama holokausti, kui selline juhus avanes, ega hukka mõistma natse omaenda kodumaal.

20. sajand oli selgelt ja pöördumatult möödas, aga selle õppetunnid jäid omandamata. Venemaal, Euroopas ja Ameerikas oli tekkimas uus poliitikavorm, uuele ajale kohandatud uus vabadusetus.

Olles aastaid mõtisklenud elu ja surma poliitikast, kirjutasin need kaks artiklit Smolenski katastroofist sellisel ööl, mil membraan nende vahel tundus õhuke. „Sinu õnn keset õnnetust,” oli üks mu sõber kirjutanud ning esimene tundus sama teenimatu kui teine. Lõpp ja algus olid liiga lähestikku või tundusid olevat vales järjekorras, surm enne elu, suremine enne elamist; aeg oli liigestest lahti.

Umbes 2010. aasta aprillis muutus inimese iseloom. Kui ma kirjutasin sõnumit oma esimese lapse sünnist, pidin minema oma kontorisse ja kasutama arvutit; nutitelefonid ei olnud veel laialt levinud. Ootasin vastuseid päevade või nädalate jooksul, mitte otsekohe. Selleks ajaks, kui mu tütar kaks aastat hiljem sündis, oli kõik muutunud: nutitelefoni oli igaühel ja vastused tulid kas kohe või ei tulnud üldse. Kaks last on hoopis midagi muud kui üks; ent siiski ma arvan, et kui internetist sai sotsiaalmeedia, muutus aeg meie kõigi jaoks rohkem killustunuks ja tabamatuks.

Masinad, mille eesmärk oli aega juurde luua, hoopis kulutasid seda. Sedamööda, kuidas me kaotasime keskendumis- ja meenutamise võime, tundus kõik uus. Pärast Tony surma augustis 2010 käisin ma ringreisil, et rääkida raamatust, mille olime koos kirjutanud ja millele ta oli pannud pealkirjaks „Mõeldes kahekümnendast sajandist”. Ameerika Ühendriikides ringi reisides mõistsin, et see teema oli vägagi sügavalt unustatud. Hotellitubades vaatasin, kuidas Venemaa televisioon mängib Ameerika traumaatilise rassiajaloo, andes justkui mõista, et Barack Obama on sündinud Aafrikas. Mulle tundus veider, et Ameerika meelelahutaja Donald Trump võttis teema üles üsna varsti pärast seda.

Ameeriklasi ja eurooplasi juhiti läbi uue sajandi jutuga „ajaloo lõpust”, mida ma nimetan *paratamatuse poliitika*ks – see on tunne, et tulevik on vaid oleviku jätk, progressi seadused on teada, alternatiive pole ja seetõttu polegi tegelikult midagi teha. Selle loo Ameerika kapitalistlikus versioonis tõi loodus turu, mis tõi demokraatia, mis tõi õnne. Euroopa versioonis tõi ajalugu rahva, kes õppis sõjast, et rahu on hea, ning valis seetõttu integratsiooni ja heaolu.

Enne Nõukogude Liidu lagunemist 1991. aastal oli kommunismil ka oma paratamatuse poliitika: loodus võimaldab tehnoloogiat, tehnoloogia toob kaasa sotsiaalsed muutused, sotsiaalsed muutused põhjustavad revolutsiooni, revolutsioon teostab utopiat. Kui see osutus ebatõeseks, siis Euroopa ja Ameerika paratamatuse poliitikud olid võidukad. Eurooplased tegelesid aastal 1992 Euroopa Liidu loomise lõpuleviimisega. Ameeriklased leidsid, et kommunistide altminek oma looga kinnitas kapitalistliku loo tõesust. Ameeriklased ja eurooplased rääkisid endale veerand

sajandit pärast kommunismi lõppu pidevalt lugusid paratamatusest ja kasvatasid niiviisi üles millenniumivahetuse põlvkonna ilma ajaloota.

Ameerika paratamatuse poliitika tõrjus fakte samamoodi nagu kõik sellised lood. Venemaa, Ukraina ja Valgevene saatus pärast 1991. aastat näitas piisavalt hästi, et ühe süsteemi langus ei tekitanud puhast lehte, millele loodus oleks loonud turud ja turud oleksid loonud õigused. Iraak oleks võinud 2003. aastal seda õppetundi kinnitada, kui Ameerika ebaseadusliku sõja algatajad oleksid mõelnud selle katastroofiliste tagajärgede üle. 2008. aasta finantskriis ja kampaaniatoetuste piirangute kaotamine Ameerika Ühendriikides 2010. aastal suurendas rikaste mõju ja vähendas valijate oma. Majandusliku ebavõrdsuse kasvades ajahorisandid kahanesid ja vähem ameeriklasi uskus, et tulevik on parem versioon olevikust. Kui puudub toimiv riik, mis kindlustaks mujal iseenesestmõistetavaks peetud sotsiaalsed põhihüved – hariduse, pensionid, tervishoiu, transpordi, lapsehoolduspuhkuse, ametipuhkused –, võivad ameeriklased jääda argimurede koorma alla ägama ja kaotada tulevikutaju.

Paratamatuse poliitika kokkuvarisemine toob kaasa teistlaadi ajatunnetuse: *igavikupoliitika*. Kui paratamatus lubab paremat tulevikku kõigile, siis igavik asetab tsüklilise ohvriloo keskmesse ühe rahva. Aeg ei ole enam lineaarne joon tulevikku, vaid ring, mis toob lõputult tagasi ühed ja samad minevikuohud. Paratamatuse puhul ei vastuta keegi, sest me kõik teame, et üksikasjad lahenevad ise paremuse poole; igaviku puhul ei vastuta keegi, sest me kõik teame, et vaenlane tuleb, olenemata sellest, mida me teeme. Igavikupoliitikud levitavad veendumust, et valitsus ei saa aidata ühiskonda tervikuna, vaid saab ainult kaitsta ohtude eest. Progress annab maad hukatusele.

Võimul olles loovad igavikupoliitikud kriise ja manipuleerivad tekkivate emotsioonidega. Et juhtida tähelepanu kõrvale nende võimetuselt või soovimatusest reformida, lasevad igavikupoliitikud oma kodanikel kogeda rõõmu ja pahameelt lühikeste ajavahemike kaupa, uputades tuleviku olevikku. Välispoliitikas vähendavad ja salgavad igavikupoliitikud selliste riikide saavutusi, mis võiksid paista nende oma kodanikele eeskujuna. Kasutades tehnoloogiat poliitiliste fiktsioonide edastamiseks nii kodus kui ka välismaal, eitavad igavikupoliitikud tõde ning püüavad taandada elu vaatamängule ja tunnetele.

Võib-olla on 2010. aastatel toimunud rohkematki, kui me hoomame. Võib-olla oli Smolenski lennuõnnetuse ja Trumpi presidentuuri vaheliste hetkede allakäigujada just muutuste aeg, mida me ei osanud sellisena võtta. Võib-olla libiseme ühelt ajatunnetuselt teisele sellepärast, et me ei näe, kuidas ajalugu teeb meid ja kuidas meie teeme ajalugu.

Paratamatus ja igavik muudavad faktid narratiivideks. Need, kes on mõjutatud paratamatusest, näevad igat fakti kui pinnavirvendust, mis ei muuda üldist edulugu; need, kes kalduvad igaviku poole, peavad igat uut sündmust ajatu ohu järjekordseks näiteks. Kumbki maskeerub ajalooks; kumbki kõrvaldab ajaloo. Paratamatuse poliitikud õpetavad, et mineviku üksikasjadel pole tähtsust, kuna kõik see, mis juhtub, on üksnes vesi progressi veskile. Igavikupoliitikud hüppavad ühest hetkest teise, üle

aastakümnete või sajandite, et luua müüti süütusest ja ohust. Nad kujutavad ette mineviku ohutsükleid, luues kujuteldava mustri, mida nad realiseerivad olevikus sel teel, et tekitavad kunstlikke kriise ja igapäevadraamat.

Paratamatusel ja igavikulisusel on omad propagandastiilid. Paratamatuse poliitikud punuvad faktidest heaolu võrku. Igavikupoliitikud suruvad fakte maha, et lükata kõrvale tegelikkus, kus inimesed on teistes riikides vabamad ja rikkamad, aga ka idee, et reforme saab kujundada teadmiste põhjal. Suur osa sellest, mis 2010. aastatel toimus, on olnud sihilik poliitilise fiktsiooni loomine, üleelusuurused lood ja keskmist mõõtu valed, mis pälvisid tähelepanu ja hõivasid mõtisklemiseks vajaliku ruumi. Ent mis tahes muljet püüab propaganda mingil hetkel jätta, ei ole see ajaloo lõplik kohtuotsus. Mälul ehk meile esitatud muljetel ning ajalool ehk seostel, mille loomise nimel töötame, on vahe sees – kui me seda soovime.

See raamat on katse võita ajaloolisele ajale tagasi olevik ja seeläbi võita poliitikale tagasi ajalooline aeg. See tähendab püüet mõista üht omavahel seotud sündmuste kogumit meie oma nüüdisaegse maailma ajaloos Venemaast Ameerika Ühendriikideni ajal, mil faktilisus ise on kahtluse alla seatud. Venemaa sissetung Ukrainasse 2014. aastal oli Euroopa Liidu ja Ameerika Ühendriikide jaoks reaalsusproov. Paljud eurooplased ja ameeriklased leidsid, et lihtsam on minna kaasa Venemaa propaganda petulugudega, kui kaitsta õiguskorda. Eurooplased ja ameeriklased raiskasid aega, küsides, kas tegemist on invasiooniga, kas Ukraina on ikka riik ja kas ta oli äkki kuidagi invasiooni ära teeninud. See paljastas ulatusliku nõrkuse, mida Venemaa peagi Euroopa Liidus ja Ameerika Ühendriikides ära kasutas.

Ajalugu kui distsipliin sai alguse vastasseisust sõjapropagandaga. Esimeses ajaloo- raamatus „Peloponnesose sõjad” eristas Thukydides hoolikalt väejuhtide tegevus- aruandeid nende otsuste tegelikest põhjustest. Meie ajal, kus kasvav ebavõrdsus hoogustab poliitilist fiktsiooni, muutub uuriv ajakirjandus seda hinnalisemaks. Selle taassünd sai alguse Vene sissetungi ajal Ukrainasse, kui julged reporterid edas- tasid ohtlikest kohtadest lugusid. Venemaal ja Ukrainas keskendus ajakirjanduslik initsiatiiv kleptokraatia ja korrupsiooni probleemidele ning seejärel kajastasid neil teemadel kogenud reporterid sõda.

Mis on Venemaal juba juhtunud, võib juhtuda ka Ameerikas ja Euroopas: massilise ebavõrdsuse kinnistumine, poliitika asendumine propagandaga, üleminek parata- matuse poliitikalt igavikupoliitikale. Venemaa juhid võiksid kutsuda eurooplasi ja ameeriklasi igavikku, kuna Venemaa jõudis sinna esimesena. Nad mõistsid Ameerika ja Euroopa nõrkusi, mida nad olid esmalt märganud ja ära kasutanud oma kodumaal.

2010. aastate sündmused – antidemokraatliku poliitika tõus, Venemaa pöördumine Euroopa vastu ja invasioon Ukrainasse, Brexiti referendum, Trumpi valimine – tulid paljude eurooplaste ja ameeriklaste jaoks üllatusena. Ameeriklased kipuvad üllatu- sele reageerima kahel viisil: kas kujutades ette, et ootamatut sündmust tegelikult ei toimu, või väites, et see on täiesti uus ega allu järelikult ajaloolisele mõtestamisele. Kas kõik läheb kuidagimoodi ikkagi hästi või on kõik nii halvasti, et ei saa midagi teha. Esimene reaktsioon on paratamatuse poliitika kaitsemehhanism. Teine on

see krigin, mida tekitab paratamatus vahetult enne murdumist ja taandumist igavikulisuse ees. Paratamatuse poliitika õnnestab esmalt kodanikuvastutust ja kohates seejärel tõsist väljakutset, variseb kokku igavikupoliitikaks. Ameeriklased reageerisid sel viisil siis, kui Venemaa kandidaat sai USA presidendiks.

1990. ja 2000. aastatel liikus majanduslike ja poliitiliste mudelite siirdamise, inglise keele leviku ning Euroopa Liidu ja Põhja-Atlandi Lepingu Organisatsioon (NATO) laienemisega mõju läänest itta. Vahepeal meelitasid Ameerika ja Euroopa kapitalismi reguleerimata alad rikkaid venelasi neisse valdustesse, kus puudub ida-lääne geograafia – *offshore*-pangakontode, varifirmade ja anonüümsete tehingute maailma, kus Vene rahvalt varastatud rikkust puhtaks pesti. Osalt sel põhjusel kulges 2010. aastatel mõju idast läände, kuivõrd *offshore*-erand sai reegliks ja Venemaa poliitiline fiktsioon imbus Venemaast väljapoole. „Peloponnesose sõdades” defineeris Thukydides „oligarhiat kui *väheste võimu* ja vastandas sellele „demokraatia”. Aristotelese jaoks tähendas „oligarhia” *riikka vähemuse võimu*; samas tähenduses taaselustati see sõna 1990. aastatel vene keeles ja 2010. aastatel juba õigustatult ka inglise keeles.

Mõisted ja tavad liikusid idast läände. Üks näide on sõna „võlts”, sealhulgas „võltsuudised” (*fake news*). See kõlab nagu ameeriklaste leiutis ja Donald Trump väitis, et see ongi tema oma, aga sama terminit kasutati Venemaal ja Ukrainas juba ammu enne selle lennukat karjääri Ameerika Ühendriikides. See tähendas ajakirjandusliku teksti kujul esitatud väljamõeldist, mille eesmärk on tekitada segadust mingi konkreetse sündmuse suhtes ja diskrediteerida ajakirjandust kui sellist. Igavikupoliitikud levitavad võltsuudiseid esmalt ise, seejärel väidavad, et kõik uudised on võltsid, ning lõpuks, et ainult nende speaktaaklid on tõesed. Venemaa kampaania rahvusvahelise avaliku sfääri täitmiseks väljamõeldistega sai alguse Ukrainas aastal 2014 ja levis järgmisel aastal Ameerika Ühendriikidesse, kus aitas 2016. aastal ka presidenti valida. Võtted olid kõikjal samad, kuigi muutusid aja jooksul keerukamaks.

2010. aastate Venemaa oli kleptokraatlik režim, mis püüdis eksportida igavikupoliitikat: lammutada faktipõhisust, säilitada ebavõrdsust ning kiirendada samalaadseid tendentse Euroopas ja Ameerika Ühendriikides. Seda on hästi näha Ukrainast, kus Venemaa pidas konventsionaalset sõda, võimendades samal ajal kampaaniaid Euroopa Liidu ja Ameerika Ühendriikide lagundamiseks. Ameerika esimese venemeelse presidendikandidaadi nõuandja oli olnud ühtlasi Ukraina viimase venemeelse presidendini nõunik. Venemaa taktika, mis Ukrainas läbi kukkus, õnnestus USA-s. Vene ja Ukraina oligarhid peitsid oma raha nõnda, et see toetas Ameerika presidendikandidaadi karjääri. See kõik on üks ajalugu, meie hetke ja meie valikute ajalugu.

Kas ajalugu saab olla nii kaasaegne? Me mõtleme Peloponnesose sõdadest kui muistsest ajaloost, sest ateenlased võitlesid spartalastega enam kui kaks tuhat aastat tagasi. Ometi nende ajaloolane Thukydides kirjeldas sündmusi, mida ta ise koges. Ta lisis arutelusid minevikust niivõrd, kui need olid vajalikud oleviku seisude selgitamiseks. Ka käesolev töö järgib aupaklikult sedasama lähenemist.

„Tee vabadusetusse” kaevub Vene, Ukraina, Euroopa ja Ameerika ajalukku, kui see on vajalik, et määratleda oleviku poliitilisi probleeme ja hajutada mõningaid

neid ümbritsevaid müüte. See tugineb asjaomaste riikide vahetutele allikatele ning otsib mustreid ja kontseptsioone, mis aitavad meil mõtestada omaenda aega. Allikate keeled – vene, ukraina, poola, saksa, prantsuse ja inglise keel – on teadusliku uurimistöö vahendid, aga ka kogemuste lätted. Lugesin ja vaatasin nende aastate jooksul meediat Venemaal, Ukrainas, Euroopas ja Ameerika Ühendriikides, reisisin paljudesse kõnealustesse kohtadesse ja sain mõnikord võrrelda sündmuste kirjeldusi minu enda või mu tuttavate kogemustega. Iga peatükk keskendub ühele konkreetsele sündmusele ja ühele konkreetsele aastale – totalitaristliku mõtte tagasitulek (2011), demokraatliku poliitika kokkuvarisemine Venemaal (2012), Venemaa rünnak Euroopa Liidu vastu (2013), revolutsioon Ukrainas ja sellele järgnenud Venemaa invasioon (2014), poliitilise fiktsiooni levik Venemaal, Euroopas ja Ameerikas (2015) ning Donald Trumpi valimine ja presidendiaeg (2016–).

Andes mõista, et poliitika alused ei saa tegelikult muutuda, levitab paratamatuse poliitika kahtlust selle vastu, mis need alused õigupoolest on. Kui me arvame, et tulevik on hea poliitilise korra automaatne pikendus, siis pole meil vaja küsida, mis kord see on, miks see on hea, kuidas seda alal hoitakse ja kuidas võiks seda paremaks teha. Ajalugu on ja peab olema poliitiline mõte selles tähenduses, et see loob avause paratamatuse ja igaviku vahel, laskmata meil triivida ühele või teisele poole ja võimaldades meil näha hetke, kus me saaksime midagi muuta.

Kui me väljume paratamatusest ja võitleme igavikuga, võib lagunemise ajalugu olla teejuhiks korrastumise poole. Erosioon toob nähtavale, mis peab vastu, mida saab tugevdada, mida saab rekonstrueerida ja mis tuleb ümber mõtestada. Kuna mõistmises peitub jõud, on selle raamatu peatükkide pealkirjad esitatud alternatiividena: „Individualism või totalitarism”, „Järglus või läbikukkumine”, „Integratsioon või impeerium”, „Uudsus või igavik”, „Tõde või valed”, „Võrdsus või oligarhia”. Seega individuaalsus, jätkuvus, koostöö, uudsus, ausus ja õiglus figureerivad poliitiliste voorustena. Need omadused ei ole tühipaljad sõnakõlksud ega soovitavad eelistused, vaid samasugused ajaloolised tõsiasiad, nagu seda võivad olla materiaalsed jõud. Voorused on lahutamatud institutsioonidest, mida need inspireerivad ja toidavad.

Institutsioon võiks kultiveerida teatud ideid headusest ja samas ka sõltub neist. Et institutsioonid saaksid õitseda, on neil vaja voorusi; kui kultiveerida voorusi, on vaja institutsioone. Moraalne küsimus sellest, mis on avalikus elus hea või kuri, ei või kunagi olla lahutatud struktuuri ajaloolisest uurimisest. Paratamatuse poliitika ja igavikupoliitika on need, mis muudavad voorused pealtnäha ebaoluliseks või isegi naeruväärseks: paratamatus töötab, et hea on see, mis juba eksisteerib ja peab ettenähtult laienema, igavikulisus kinnitab, et kurjus on alati väline ja me oleme igavesti selle süütud ohvrid.

Kui me soovime, et meil oleks parem ülevaade heast ja kurjast, siis peame taas- elustama ajaloo.

1

Individualism või totalitarism (2011)

Seadusega meie maa tõuseb, seadusetusega hävineb.

NJALLI SAAGA, U 1280

Kes suudab luua erandi, on suverään.

CARL SCHMITT, 1922

Paratamatuse poliitika on idee, et ideid pole. Need, kes on selle lummuses, eitavad ideede tähtsust, tõestades sellega vaid, et nad on ise ühe võimsa idee haardes. Paratamatuse poliitika kliše on, et „pole alternatiive”. Sellega nõustumisel eitatakse individuaalset vastutust ajaloo ees ja muutuste tegemisel. Elust saab uneskõnd eelnevalt ostetud hauaplatsil tähistatud kalmuni.

Igavik tõuseb paratamatusest nagu kummitus surnukehast. Paratamatuse poliitika kapitalistlik versioon, turg kui poliitika aseaine, tekitab majanduslikku ebavõrdsust, mis õõnestab progressiusku. Kui sotsiaalne mobiilsus peatub, annab paratamatus maad igavikulisusele ja demokraatia oligarhiale. Oligarh, kes punub lugu süütust minevikust, toetudes seejuures võib-olla fašistlikele ideedele, pakub ehtsat valu tundvatele inimestele võltskaitset. Usk, et tehnoloogia teenib vabadust, avab tee tema vaatamängule. Sedamööda, kuidas hajutatud tähelepanu asendab keskendumise, lahustub tulevik oleviku nurjumistesse ja igavikust saab argielu. Oligarh läheb väljamõeldiste maailmast tegelikku poliitikasse ning valitseb müütide esile manamise ja kriiside sepiistamise teel. 2010. aastatel saatis üks selline inimene, Vladimir Putin, väljamõeldiste maailmast võimule teise, Donald Trumpi.

Venemaa jõudis igavikupoliitikasse esimesena ning Venemaa juhid kaitsesid isennast ja oma rikkust seda eksportides. Peaoligarh Vladimir Putin valis teejuhiks fašistliku filosoofi Ivan Iljini. Luuletaja Czesław Miłosz kirjutas 1953. aastal, et „alles 20. sajandi keskel jõudsid paljud Euroopa riikide elanikud enamasti läbi kannatuste arusaamisele, et keerulistel ja rasketel filosoofiaraamatutel on otsene mõju nende

saatusele". Mõned tänapäeval olulised filosoofiaraamatud on kirjutanud ka Iljin, kes suri aasta pärast seda, kui Miłosz need read kirja pani. Ivan Iljini ülesäratamine ametlikul Venemaal 1990. ja 2000. aastatel andis tema töödele uue elu fašismina, mida on oligarhia võimaldamiseks silutud konkreetsete ideedega, mis on aidanud juhtidel liikuda paratamatuselt igavikulisusele.

Fašismil oli 1920. ja 1930. aastatel, Iljini ajastul, kolm põhijoont: see tõstis tahte ja vägivalda mõistusest ja seadusest ülemaks, tõi esile juhi, kellel on oma rahvaga müstiline side, ning iseloomustas globaliseerumist kui vandenõud, mitte probleemistikku. Tänapäeval ebavõrdsuse tingimustes igavikupoliitikana taaselustatud fašism teenib katalüsaatorina oligarhie üleminekul avalikult arutelult poliitilisele fiktsioonile, sisuliselt hääletamiselt võltsdemokraatiale ning õigusriigilt isiku-režiimidele.

Ajalugu jätkub alati ja alternatiivid avalduvad pidevalt. Iljin esindab ühte neist. Ta pole ainus fašistlik mõtleja, kes on meie sajandil taaselustatud, kuid ta on kõige tähtsam. Tema juhatab meid pimeneval vabadusetuse teel, mis viib paratamatusest igavikku. Tema ideid ja mõju tundma õppides saame heita pilgu sellele teele, otsida valgust ja väljapääse. See tähendab mõtlemist ajalooliselt: küsimist, kuidas võib mineviku ideedel olla tähtsust olevikus, Iljini globaliseerumisajastu võrdlemist meie omaga, arusaamist, et ka siis olid võimalused nagu praegugi reaalsed ja neid oli rohkem kui kaks. Paratamatuse loori loomulik järglane on igaviku surilina, kuid on olemas alternatiivid, mis tuleb enne surilinaga katmist üles leida. Kui nõustume igavikuga, ohverdame individuaalsuse ega näe enam võimalikkust. Igavik on veel üks idee, mis ütleb, et ideid pole.

Kui Nõukogude Liit 1991. aastal lagunes, siis kuulutasid paratamatuse poliitikud Ameerikas ajaloo lõppu, samas mõned venelased otsisid uusi autoriteete keiserlikust minevikust. 1922. aastal asutatud Nõukogude Liit päris suurema osa Vene impeeriumi territooriumist. Tsaaririik oli olnud maailma suurim, ulatudes Euroopa keskmest läänes Vaikse ookeani rannikuni idas ning Arktikast põhjas Kesk-Aasiani lõunas. Kuigi see oli suuresti talupoegade ja rändkarjakasvatajate maa, pidasid Venemaa keskklass ja intellektuaalid 20. sajandi alguses aru, kuidas muuta isevalitsuslikku impeeriumi kaasaegsemaks ja õiglasemaks.

1883. aastal aadliperekonnas sündinud Ivan Iljin oli noore mehena tüüpiline oma põlvkonna esindaja. 20. sajandi alguses tahtis ta, et Venemaast saaks riik, kus valitsevad seadused. Pärast Esimese maailmasõja katastroofi ja 1917. aasta bolševike revolutsiooni üleelamist sai Iljinist kontrrevolutsionäär, vägivaldsete revolutsioonivastaste meetodite propageerija ja aja jooksul bolševismi alistama pidanud kristliku fašismi looja. 1922. aastal, paar kuud enne Nõukogude Liidu asutamist, saadeti ta maapakku. Berliinis kirjutades pakkus ta programmi uue Nõukogude Liidu vastastele, keda nimetati valgeteks. Need olid mehed, kes olid võidelnud bolševike Punaarmee vastu pikas ja verises Venemaa kodusõjas ning siirdunud seejärel sarnaselt Iljiniga poliitilisse emigratsiooni Euroopas. Iljin sõnastas hiljem oma kirjutised juhtnööridena Venemaa liidritele, kes tulevad võimule pärast Nõukogude Liidu lõppu. Tä suri 1954. aastal.

Pärast uue Venemaa Föderatsiooni tekkimist kadunud Nõukogude Liidu asemele 1991. aastal hakkas Iljini lühiraamat „Meie ülesanded”^{*} levima uute venekeelsete väljaannetena, ilmusid tema kogutud teosed ja ta ideed leidsid võimsaid poolehoidjaid. Ta oli surnud unustatuna Šveitsis; Putin korraldas 2005. aastal tema ümbermatmise Moskvasse. Iljini isiklikud paberid olid leidnud tee Michigani osariigi ülikooli; Putin saatis 2006. aastal emissari neid tagasi nõudma. Selleks ajaks tsiteeris Putin Iljini juba ka oma iga-aastastes presidendikõnedes Venemaa Föderaalassamblees. Need olid tähtsad kõned, mille koostas Putin ise. 2010. aastatel toetus Putin Iljini autoriteedile, selgitamaks, miks Venemaa peab õnestama Euroopa Liitu ja tungima Ukrainasse. Kui Putinil paluti nimetada mõnda ajaloolast, nimetas ta oma autoriteedina mineviku küsimustes Iljini.

Venemaa poliitiline klass järgis Putini ceskujut. Tema propagandameister Vladislav Surkov kohandas Iljini ideid nüüdisaegse meediamaailmaga. Surkov juhtis Putini võimuletulekut ja meedia konsolideerimist, mis kindlustas Putini näilisel igavese võimu. Dmitri Medvedev, Putini poliitilise partei ametlik juht, soovitas Iljini Venenoortele. Iljini nimi kõlas võltsopositsiooniparteide, nii kommunistide kui ka (äärmusparempoolse) liberaaldemokraatide juhtide huulil, kes osalesid selle demokraatia simulaakrumi^{**} loomisel, mida Iljin oli soovitanud. Iljinile viitas ka konstitutsiooni-kohtu esimees, isegi kui esile oli tõusmas tema idee, et seadus tähendab armastust juhi vastu. Teda mainisid Venemaa piirkondlikud kubernerid, kui Venemaast sai selline tsentraliseeritud riik, nagu ta oli propageerinud. 2014. aasta alguses said kõik Venemaa võimupartei liikmed ja Venemaa riigiteenistujad Kremlilt Iljini poliitiliste publikatsioonide kogumiku. 2017. aastal tähistas Venemaa televisioon bolševistliku revolutsiooni sajandat aastapäeva filmiga, mis esitles moraalse autoriteedina Iljini.

Iljin oli igavikupoliitik. Tema mõte pääses mõjule, kuna paratamatuse poliitika kapitalistlik versioon varises Venemaal 1990. ja 2000. aastatel kokku. Sedamööda, kuidas Venemaa muutus 2010. aastatel organiseeritud kleptokraatiaks ja sisemine ebavõrdsus saavutas enneolematud mõõtmed, jõudis haripunkti ka Iljini mõju. Venemaa rünnak Euroopa Liidu ja Ameerika Ühendriikide vastu paljastas neid sihikule võttes teatud poliitilised voorused, mida filosoof Iljin eiras või põlgas: individuaalsus, järglus, integratsioon, uudsus, tõde, võrdsus.

Iljin oli oma ideed venelastele välja pakkunud juba sada aastat tagasi, pärast Vene revolutsiooni. Ometi on temast saanud meie aja filosoof. Ühtegi teist 20. sajandi

^{*} Tegum on mitte lühiraamatu, vaid sõjajärgsete lühiartiklite ja esseede kahekõitelise kogumikuga, milles autor käsitleb Venemaa tulevikku, kui riik peaks kommunismist vabanema. Originaalväljaanne (Иван Ильин, „Национальная Россия : наши задачи”) ilmus postuumselt 1956. aastal Pariisis. *Toim. märkus.*

^{**} Simulaakrum on prantsuse filosoofi Jean Baudrillard'i termin, mis tähistab väljamõeldud maailma. 1981. aastal ilmunud traktaadis „Simulacres et Simulations” väidab Baudrillard, et praeguses ühiskonnas on reaalsus ja tähenduslikkus asendunud sümbolite ja märkidega, millel seos tegelikkusega puudub ning mis on loonud iseseisva reaalsuse, nt nüüdisaegne meedia (televisioon, filmikunst, trükiteosed, internet) tekitab toodete järele kunstliku nõudluse, kaupu hinnatakse mitte kasulikkuse, vaid nende vahetusväärtuse põhjal. *Toim. märkus.*

mõtletjat pole 21. sajandil nii suurejooneliselt rehabiliteeritud, ühelegi teisele pole osaks saanud sellist mõju maailmapoliitikas. Kui see jäi märkamata, siis sellepärast, et me oleme paratamatuse lummuses: me usume, et ideedel pole tähtsust. Mõelda ajalooliselt tähendab tunnustada, et võõras võib olla oluline, ning töötada selle nimel, et muuta võõras tuttavaks.

Meie paratamatuse poliitikas heistuvad Iljini aastad. Nii nagu periood 1980. aastate lõpust 2010. aastate alguseni, oli ka periood 1880. aastate lõpust kuni 1910. aastate alguseni üleilmastumise aeg. Mõlemal ajastul valitses arusaam, et ekspordist tõukuv kasv toob valgustatud poliitika ja teeb lõpu fanatismile. See optimism murdus Esimese maailmasõja ning sellele järgnenud revolutsioonide ja kontrevolutsioonide ajal. Iljin oli ise üks selle suundumuse varaseid näiteid. Olles noorena pooldanud õigusriiki, kaldus ta seejärel paremäärmusesse, imetledes samal ajal taktikat, mida oli täheldanud vasakäärmuslaste juures. Endine vasakpoolne Benito Mussolini juhtis fašiste rünnakus Roomale varsti pärast Iljini väljasaatmist Venemaalt; filosoof nägi Duces lootusekiirt allakäinud maailmale.

Iljin pidas fašismi tulevase maailma poliitikaks. 1920. aastatel paguluses tundis ta meelehärmi, et itaallased olid jõudnud fašismini enne venelasi. Ta lohutas end mõttega, et Venemaa valged olid andnud Mussolinile riigipöördeks inspiratsiooni: „Valgekaartlus kui selline on sügavam ja laiem kui [Itaalia] fašism.” Selle sügavus ja laius, selgitas Iljin, tulenesid osadusest teatud laadi kristlusega, mis nõudis Jumala vaenlastelt vereohvrit. Uskudes 1920. aastatel, et Venemaa valged pagulased suudavad veel võimu haarata, pöördus Iljin nende poole sõnadega „minu valged vennad, fašistid”.

Samamoodi avaldas Iljinile muljet Adolf Hitler. Kuigi ta külastas Itaaliat ja käis puhkamas Šveitsis, oli Iljini kodulinn 1922.–1938. aastal Berliin, kus ta töötas riiklikult rahastatud teadusinstituudis. Iljini ema oli sakslanna, Iljin õppis Sigmund Freudi juures saksa keeles psühhoanalüüsi, uuris saksa filosoofiat ning kirjutas saksa keeles sama hästi ja sama tihti kui vene keeles. Oma igapäevatöös toimetas ja kirjutas ta kriitilisi uurimusi Nõukogude poliitikast (näiteks ainuüksi 1931. aastal ilmusid saksakeelne „Welt vor dem Abgrund” [„Maailm kuristikus”] ja venekeelne „Яд большевизма” [„Bolševismi mürk”]). Iljin nägi Hitlerit tsivilisatsiooni kaitsjana bolševismi eest: füürer, kirjutas ta, oli „osutanud kogu Euroopale tohutu teene”, hoides ära edasised Venemaa eeskujust lähtuvad revolutsioonid. Iljin märkis heakskiitvalt, et Hitleri antisemitism oli tuletatud Venemaa valgete ideoloogiast. Ta kurtis, et „Euroopa ei mõista natsionaalsotsialistlikku liikumist”. Natsism oli ennekõike „vaim”, millest venelased peavad osa saama.

1938. aastal lahkus Iljin Saksamaalt Šveitsi, kus ta elas kuni surmani aastal 1954. Šveitsis toetas teda rahaliselt ühe Saksa-Ameerika ärimehena naine ja ta teenis natuke ka ise, pidades saksa keeles avalikke loenguid. Nende loengute olemus, nagu märkis üks Šveitsi teadlane, seisnes selles, et Venemaad ei tule käsitada mitte praeguse kommunistliku ohuna, vaid tulevase kristliku päästjana. Iljini sõnul oli kommunism süütule Venemaale dekadentliku lääne poolt peale surutud. Ühel päeval vabastab aga Venemaa ennast ja teisi kristliku fašismi abiga. Üks Šveitsi arvustaja iseloomustas tema raamatuid kui „rahvuslust kogu läänele vastandumise mõttes”.

Iljini poliitilised vaated Teise maailmasõja puhkemise järel ei muutunud. Inimesed, kellega ta Šveitsis suhtles, olid paremäärmuslased: Rudolf Grob uskus, et Šveits peaks jälgendama Natsi-Saksamaad; Theophil Spoerri kuulus rühma, mis keelustas juudid ja vabamüürlased; Albert Riedweg oli parempoolne advokaat, kelle vend Franz oli natsliku hävitusaparaadi silmapaistvaim Šveitsi kodanik. Franz Riedweg abiellus Saksa sõjaministri tütrega ja liitus natside SS-iga. Ta osales Saksamaa invasioonis Poola, Prantsusmaale ja Nõukogude Liitu, neist viimases nägi Iljin kohtumõistmist bolševismi üle, mille käigus natsid võiksid venelased vabastada.

Kui Nõukogude Liit sõja võitis ja oma impeeriumi 1945. aastal lääne poole laiendas, hakkas Iljin kirjutama tulevaste põlvete venelastele. Ta iseloomustas oma tööd kui väikese laterna sära suures pimeduses. Selle väikese leegiga on 2010. aastate Venemaa juhid süüdanud tulekahju.

Iljin oli järjekindel. Tema esimene suurem vene keeles ilmunud filosoofiateos (1916) oli toimetatud saksakeelses tõlkes ühtlasi tema viimane suurem filosoofiateos (1946).

Universumi ainuke hüve oli Iljini väitel olnud Jumala totaalsus enne loomist. Kui Jumal lõi maailma, purustas ta ainulise ja täieliku Tõe, mis oli tema ise. Iljin jagas maailma „kategoriliseks” ehk ainulise täiusliku kontseptsiooni kadunud vallaks ja „ajalooliseks”, mis on inimelu oma sündinud tõsiasjade ja kirgedega. Tema jaoks seisnes eksistentsi traagika selles, et sündinud tõsiasju ei saanud panna uuesti kokku Jumala totaalsuseks ega kirgi Jumala eesmärgiks. Rumeenia filosoof Emil Cioran, kes ka ise oli kunagi kristliku fašismi pooldaja, selgitas seda kontseptsiooni: enne ajalugu on Jumal täiuslik ja igavene; kui Jumal alustab ajalugu, näib ta olevat „poolemeelne, kes teeb ühe vea teise järel”. Iljin sõnastas seda nii: „Kui Jumal vajus empiirilisse eksistentsi, jäi ta ilma oma harmoonilisest ühtsusest, loogilisest põhjendusest ja organisatsioonilisest eesmärgist.”

Iljini jaoks on meie inimlik tõsiasjade ja kirgede maailm mõttetu. Iljin pidas ebamoraalseks, et tõsiasja võidakse mõista selle ajaloolises keskkonnas: „empiirilise olemasolu maailma ei saa teoloogiliselt õigustada”. Kired on kurjast. Jumal eksis oma loomingu, vallandades „olemuselt kurja meelelisuse”. Jumal andis järele „romantilisele” impulsile luua olendid, meid endid, keda tõukab tagant seks. Nõnda siis „maailma romantiline sisu ületab mõtlemise ratsionaalse vormi ja mõte loovutab oma koha mõtlematule eesmärgile” – füüsilisele armastusele. Jumal jättis meid keset „vaimset ja moraalset relativismi”.

Jumalat hukka mõistes andis Iljin jõudu filosoofiale või vähemalt ühele filosoofile: talle endale. Ta säilitas nägemuse jumalikust „totaalsusest”, mis eksisteeris enne maailma loomist, kuid jättis enda osaks ilmutada, kuidas seda tagasi saada. Olles Jumala pildilt eemaldanud, võis Iljin ise anda hinnanguid selle kohta, mis on ja mis peaks olema. On Jumala maailm ja see tuleb kuidagi lunastada ning see püha töö langeb inimestele, kes mõistavad oma kimbatust – tänu Iljinile ja tema raamatutele.

See nägemus oli totalitaarne. Me peaksime taga igatsema olukorda, kus me mõtleme ja tunneme kõik nagu üks, mis tähendab, et me ei mõtle ega tunne üldse. Me peame lakkama eksisteerimast iseseisvate indiviididena. „Kurjus algab sealt,” kirjutas

Iljin, „kust algab üksikisik.” Meie individuaalsus vaid tõestab, et maailm on vigane: „inimeksistentsi empiiriline killustatus on ebaõige, mööduv ja metafüüsiliselt maailma ebatõeline seisund”. Iljin põlgas keskklassi, kelle kodanikuühiskond ja eraelu hoidsid tema arvates maailma katkisena ja Jumalat ohjes. Kuuluda ühiskonnakihti, mis pakub inimestele võimalust sotsiaalselt edeneda, tähendas olla kõige halvemat sorti inimene: „see staatus kujutab endast sotsiaalse eksistentsi madalaimat taset”.

Nagu kogu ebamoraalsus, algab ka igavikupoliitika erandi tegemisest iseendale. Kõik muu loodu võib olla kurjast, aga mina ja minu kaaslased oleme head, sest ma olen mina ise ja mu kaaslased on minu omad. Teised võivad olla segaduses ning ajaloo faktide ja kirgede nõiduses, kuid minu rahvas ja mina ise oleme säilitanud ajalooeelse süütuse. Kuna ainuke hea on see nähtamatu omadus, mis meis elab, siis ainus poliitika on selline, mis kaitseb meie süütust, maksku mis maksab. Need, kes aktsepteerivad igavikupoliitikat, ei looda elada kauem, õnnelikumalt ega viljakamalt. Nad aktsepteerivad kannatust kui õigluse märki, kui nende arvates kannatavad süüdlased rohkem. Elu on vastik, jõhker ja lühike; ainuke rõõm elus on see, et teiste jaoks saab teha selle veel vastikumaks, jõhkramaks ja lühemaks.

Iljin tegi erandi Venemaale ja venelastele. Venelase süütus, mida ta kuulutas, ei olnud maailmale nähtav. See oli Iljini omaenda rahvale suunatud usutegu: pääsemine eeldas, et Venemaad nähakse sellisena, nagu see ei olnud. Kuna maailma tõsiasjad on lihtsalt Jumala ebaõnnestunud loomingu riknenud jätmed, on tõeline nägemine see, kui vaadeldakse nähtamatut. Corneliu Codreanu, Rumeenia fašistliku sõsarideoloogia rajaja, nägi peaingel Miikaeli vangis ja jäädvustas mõne reaga oma nägemuse. Kuigi Iljin ilustas oma ideed sellest vaatlusest mitmes raamatus, polnud see tõepoolest midagi enam: ta nägi omaenda rahvast kui õiget ja selle nägemuse puhtus oli olulisem kui kõik, mida venelased päriselt tegid. Rahvas, „puhas ja objektiivne”, oli see, mida filosoof nägi, kui ta end pimestas.

Süütus võttis konkreetse bioloogilise kuju. See, mida Iljin nägi, oli neitsilik vene keha. Nagu fašistid ja teised tema aja autoritaarid, väitis ka Iljin, et tema rahvas on olend, „looduse hingestatud organism”, pärispatuta loom Eedenis. Kuulumine vene organismi ei ole inimese enda otsustada, kuna rakud ei otsusta, kas nad kuuluvad mingisse kehasse. Vene kultuur, kirjutas Iljin, toob automaatselt kaasa „vennaliku liidu” igal pool, kuhu ulatub Vene võim. Iljin kirjutas „ukrainlastest” jutumärkides, sest ta eitas nende omaette olemasolu väljaspool vene organismi. Ukrainast rääkida tähendas olla Venemaa surma-vaenlane. Iljin pidas endastmõistetavaks, et postsovetlik Venemaa hõlmab ka Ukrainat.

Iljin leidis, et nõukogude võim koondab kogu tõsiasjade ja kire saatanliku energia ühte kohta. Ometi uskus ta, et kommunismi võidukäik näitas hoopis Venemaa suuremat süütust. Ta väitis, et kommunism oli sündinud võrgutusest, mille taga olid välismaalased ja hullunud venelased, keda Iljin nimetas „Tarzaniteks”. Nad ihaldasid rikkuda puhast Venemaad just seetõttu, et see oli siiras ja kaitsetu. 1917. aastal olid venelased lihtsalt olnud liiga head, et seista vastu läänest saabuvale patulaadungile. Vaatamata Nõukogude juhtide röövkallaletungidele säilis venelaste hoomamatu headus. Erinevalt Euroopast ja Ameerikast, kus aktsepteeriti tõsiasju ja kirgi kui osa

elust, säilitas Venemaa fundamentaalse „hinge”, mis meenutas Jumala totaalsust. „Rahvus pole Jumal,” kirjutas Iljin, „kuid tema hingejõud on Jumalalt.”

Kui Jumal lõi maailma, oli Venemaa kuidagi pääsenud ajaloost ja jäänud igavikku. Iljin leidis, et tema kodumaa on seega vaba aja edasivoolust ning kuhjuvatest juhusetest ja valikutest, mida ta pidas nii talumatuks. Venemaa koges selle asemel korduvaid ohu- ja kaitsetsükleid. Kõik, mis on juhtunud, peab olema välismaailma rünnak Venemaa süütuse vastu või Venemaa õigustatud vastus sellisele ohule. Iljini jaoks, kes tegelikult Venemaa ajaloost teadis vähe, oli kerge hõlmata sajandeid sellise skeemi järgi lihtsatesse fraasidesse. See, mida ajaloolane võib näha kui võimu levikut Moskvast üle Põhja-Aasia ja poole Euroopa, polnud Iljini jaoks midagi muud kui „enesekaitse”. Iga viimane kui lahing, mida venelased on kunagi pidanud, on Iljini järgi kaitselahing. Venemaa on alati olnud Euroopa „kontinentaalblokaadi” ohver. Iljin nägi asja nii: „Vene rahvale on alates täielikust pöördumisest ristiusku kogunenud ligi tuhat aastat ajaloolisi kannatusi.” Venemaa ei tee halba; halba saab teha ainult Venemaale. Tõsiasjad ei loe ja vastutus kaob.

Enne bolševistlikku revolutsiooni oli Iljin õigusteaduse üliõpilane ja uskus progressi. Pärast 1917. aastat tundus kõik võimalik ja lubatud. Iljin leidis, et vasakäärmuslaste seadusetus tuleb ületada paremäärmuslaste veelgi suurema seadusetusega. Oma küpsedes teostes kujutas Iljin seega Venemaa seadusetust patriootliku voorusena. „Asi on selles,” kirjutas ta, „et fašism on patriootliku meelevalla lunastav liialdus.” Venekeelne sõna *proizvol*, meelevald, on alati olnud Vene reformaatorite nuhtlus. Kujutades *proizvol*'i patriootlikuna, pöördus Iljin õigusreformi vastu ja teatas, et poliitika peab selle asemel lähtuma ainuvalitseja kapriisidest.

Kasutades „lunastava” tähenduses venekeelset sõna *spasitelnõi*, andis Iljin poliitikale sügava religioosse tähenduse. Nagu ka teised fašistid, sealhulgas Adolf Hitler „Mein Kampfis”, pööras temagi ohverduse ja lunastuse kristlikud ideed uute eesmärkide poole. Hitler väitis, et ta lunastab maailma kaugelseisva Jumala eest, vabastades selle juutidest. „Nõnda ma usun, et toimin nagu kõikvõimas looja tahab,” kirjutas Hitler. „Niivõrd kui ma juute ohjeldan, teen ma Issanda tööd.” Venekeelne sõna *spasitelnõi* tähendab õigeuskliku kristlase jaoks tavaliselt usklike päästmist Kristuse ohvriga Kolgatal. Iljin pidas aga silmas seda, et Venemaa vajas lunastajat, kes tooks „rüütelliku ohvri” teiste verd valades, et võimu võtta. Fašistlik riigipööre oli „päästmistegu”, esimene samm universumi totaalsusesse tagasipöördumise suunas.

Inimesed, kes lunastasid Jumala vigase maailma, pidid ignoreerima, mida Jumal ütles armastuse kohta. Jeesus õpetas oma jüngreid, et Jumala armastamise järel on kõige tähtsam seadus armastada ligimest. Tähendamisõnas heast samaarlasest viitab Jeesus kolmanda Moosese raamatu kirjakohtadele 19:33–34*: „Kui teie maal su juures asub võõras, siis ärge rõhüge teda! Võõras, kes asub teie juures, olgu teie keskel nagu päriselanik; armasta teda nagu isennast, sest te ise olete olnud võõrad Egiptusemaal!

* Tsiteeritud Piibli 1997. aasta tõlke põhjal (Piibel. Vana ja Uus Testament. Eesti Piibliselts, Tallinn 1997). *Toim. märkus.*

Mina olen Issand, teie Jumal!” Iljini jaoks ligimesi polnud. Individuaalsus on korrumpeerunud ja möödunud ning ainus tähenduslik seos on kadunud jumalik totaalsus. Niikaua kui maailm on mõranenud, tähendab Jumala armastamine pidevat võitlust „jumaliku korra vaenlaste vastu maa peal”. Teha ükskõik mida muud, kui selle sõjaga liituda, tähendas kehastada kurjust: „See, kes astub vastu rüütellikule võitlusele saatana vastu, on ise saatan.” Usk tähendas sõda: „Olgu teie palve mõök ja teie mõök palve!”

Kuna maailm on patune ja Jumal sealt puudub, peab tema eestvõitleja tõusma mõnest rikkumata maailmast väljaspool ajalugu. „Võim tuleb tugeva mehe juurde isenesest,” arvas Iljin. Mees ilmub eikusagilt ja venelased tunneksid oma lunastaja ära: „Me võtame vastu oma vabaduse ja seadused vene patrioodilt, kes juhib Venemaa päästmisele. Fiktsioonist esilekerkiv lunastaja eirab maailma fakte ja loob enda ümber müüdi. Võttes enda peale venelaste kirkede koorma, kanaliseerib ta „olemuselt kurja meelelisuse” suureks ühtsuseks. Juht saab olema „piisavalt mehine” nagu Mussolini. Ta „karastab end õiglases ja mehises teenistuses. Teda inspireerib pigem totaalsuse vaim kui mingi konkreetne isiklik või parteiline motivatsioon. Ta seisab üksi ja läheb üksi, sest ta näeb poliitika tulevikku ja teab, mis tuleb teha.” Venelased põlvitavad „Venemaa elusa organi, enese lunastamise vahendi ette”.

Lunastaja surub alla faktilisuse, juhib kirge ja loob müüdi, käskides valitud vaenlast vägivaldselt rünnata. Fašist põlgab igasugust poliitikat, mis lähtub ühiskonnast (ühiskonna eelistustest, huvidest, tulevikunägemustest, liikmete õigustest jne). Fašism ei alga mitte hinnangust seesolevale, vaid väljaspoolse tõrjumisest. Välismaailm on sõnaline allikmaterjal diktaatori loodud vaenlase kuvandi jaoks. Natsi õigusteoreetiku Carl Schmitti eeskujul defineeris Iljin poliitikat kui „vaenlase tuvastamise ja neutraliseerimise kunsti”. Nii alustas Iljin oma artiklit „Vene rahvuslusest” lihtsa väitega, et „rahvuslikul Venemaal on vaenlased”. Vigane maailm pidi Venemaale vastanduma, sest Venemaa oli jumaliku totaalsuse ainus allikas.

Lunastajal oli kohustus sõda pidada ja õigus valida, millist. Iljin uskus, et sõda on õigustatud, kui „rahva vaimsed saavutused on ohus”, mida nad on kogu aeg, kuni individuaalsusele pole lõppu tehtud. Jumala vaenlaste vastu sõdida tähendas väljendada süütust. Sõdides (mitte armastades) päästetakse valla tõeline kirk, sest see ei ohustanud, vaid kaitses rahvusliku keha neitsilikkust. 1930. aastatel laulsid Rumeenia fašistid „raudrüüs rinnust ja liiliavalgeist hingedest”. Teisi verevalamisele suunates tõmbaks Venemaa lunastaja kogu Venemaa seksuaalse energia endasse ja suunaks selle vallandumist. Sõda oli ainus „liialdus”, mida Iljin toetas, neitsiliku organismi ja teispoole lunastaja müstiline üheksaamine. Tõeline „kirk” oli fašistlik vägivald, tõusev mõök, mis oli ühtlasi põlvili palumine.

„Kõik algab müstikast ja lõpeb poliitikaga,” tuletab meile meelde luuletaja Charles Péguy. Iljini filosoofia algas 1916. aastal mõtisklusega Jumalast, seksist ja tõest ning lõppes sajand hiljem Kremli ortodoksiana ja õigustusena sõjale Ukraina, Euroopa Liidu ja Ameerika Ühendriikide vastu.

Hävitada on alati lihtsam kui luua. Iljinil oli raske täpsustada, millise institutsionaalse vormi lunastatud Venemaa võtab – ja tema lahendamata probleemid

kummitavad tänapäeva Venemaa juhte. Neist peamine on Vene riigi kestvus. Õiguslikud institutsioonid, mis lubavad võimu järglust, lasevad kodanikel ette kujutada tulevikku, kus juhid vahetuvad, aga riigid jäävad. Fašism on aga püha ja igavene side lunastaja ja tema rahva vahel. Fašist annab institutsioonid ja seadused, kuna loomuvastased barjäärid juhi ja rahva vahel tuleb ületada või hävitada.

Iljin püüdis kujundada Venemaa poliitilist süsteemi, kuid oma visandites ei saa kunagi sellest keerdsõlmest kaugemale. Ta püüdis lahendada probleemi semantiliselt, käsitledes lunastaja isiksust kui institutsiooni. Lunastajat tuleks pidada „juhiks” (*gosudar*), „riigipeaks”, „demokraatlikuks diktaatoriks” ja „rahvuslikuks diktaatoriks” – tiitlite kogum, mis tuletas meelde 1920. ja 1930. aastate fašistlikke juhte. Lunastaja vastutaks täidesaatva, seadusandliku ja kohtuvõimu kõigi funktsioonide eest ning käsutaks relvajõude. Venemaa oleks tsentraliseeritud riik ilma föderaalüksusteta. Venemaa ei peaks olema üheparteiline riik nagu 1930. aastate fašistlikud režiimid. Siis oleks üks partei ülearu. Venemaa peaks olema ilma ühegi parteita riik, lunastatud ainult ühe inimese poolt. Parteid peaksid eksisteerima Iljini sõnul ainult selleks, et aidata ritualiseerida valimisi.

Iljin leidis, et lubada venelastel vabadel valimistel hääletada on nagu lubada embriotel oma liiki valida. Salajane hääletamine võimaldas kodanikel mõelda endast kui üksikisikutest ja kinnitas sellega maailma kurja iseloomu. „Demokraatia printsiip on vastutustundetu inimaatom” ja seega tuleb individuaalsus ületada poliitiliste harjumustega, mis sütitavad ja toetavad venelaste kollektiivset armastust oma lunastaja vastu. Seega „me peame tõrjuma mehaanilist ja aritmeetilist arusaama poliitikast”, aga ka „pimedat usku häälte arvusse ja selle poliitilisse tähendusse”. Hääletus peaks ühendama rahva allutava žestiga. Valimised peaksid olema avalikud ja hääletusedelid allkirjastatud.

Iljin kujutas ühiskonda ette korporatiivse struktuurina, kus igal inimesel ja rühmal oleks kindel koht. Riigil ja elanikkonnal ei oleks mingit vahet, vaid selle asemel oleks „valitsuse orgaanilis-vaimne ühtsus rahvaga ja rahva orgaanilis-vaimne ühtsus valitsusega”. Lunastaja seisaks üksi kõrgustes ja keskklass lebaks lõmastatult põhjas, kõigi teiste raskuse all. Tavalises kõnepruugis on keskklass keskel, sest inimesed tõusevad (ja langevad) läbi selle. Paigutades keskklassi kõige põhja, kinnitati eba võrdsuse õigsust. Sotsiaalne mobiilsus oli algusest peale välistatud.

Idee, mida Iljin kavandas fašistlikuna, lubab ja õigustab niisiis oligarhiat, väheste jõukate võimu – nagu Venemaal 2010. aastatel. Kui riigi eesmärk on säilitada lunastaja ja tema sõprade varandust, siis on õigusriik võimatu. Ilma õigusriigita on raske teenida raha, mis võimaldaks paremat elu. Ilma sotsiaalse edenemiseta ei tundu ükski tulevikulugu usutav. Riigipoliitika nõrkus sõnastatakse siis ümber juhi müstiliseks seoseks oma rahvaga. Juhtimise asemel pakub juht kriise ja vaatemänge. Seadus lakkab tähistamast neutraalseid norme, mis võimaldavad sotsiaalset edenemist, ning hakkab tähendama allumist *status quo*'le: õigust vaadata, kohustust lasta enda meelt lahutada.

Iljin kasutas sõna „seadus”, kuid ei toetanud selle seaduse võimu. „Seaduse” all pidas ta silmas suhet lunastaja kapriiside ja kõigi teiste kuulekuse vahel. Jällegi

osutus fašistlik idee tekkiva oligarhia jaoks sobivaks. Vene masside armastusest lähtuv kohus oli tõlkida lunastaja iga kapriis omapoolseks seaduslikuks kohustuseks. Kohustus muidugi ei olnud vastastikune. Venelastel oli „eriline hingekorraldus”, mis võimaldas neil omaenda mõistust maha suruda ja aktsepteerida „seadust meie südames”.^{*} Sellega mõistis Iljin individuaalse mõistuse allasurumist rahvusliku allumise kasuks. Kui sellist süsteemi juhib lunastaja, ilmutab Venemaa „ühe rahva kõigi inimeste metafüüsilist samasust”.

Vene rahvas, keda kutsuti vältimatult sõdima vaimsete ohtude vastu, oli olend, kes muutus jumalikuks tänu allumisele fiktsioonist väljakasvanud meelevaldsele juhile. Lunastaja võtaks enda kanda kõikide faktide ja kirgede ärakaotamise koorma, muutes seeläbi mõttetuks iga üksiku venelase püüde maailma näha, tunnetada või muuta. Iga venelase koht korporatiivses struktuuris oleks paigas nagu rakk kehas ja iga venelane kogeks seda liikumatust vabadusena. Olles lunastaja poolt ühendatud, oma patud teiste verrega maha pesnud, tervitavad venelased Jumalat tagasi oma loomingu juurde. Kristlik fašistlik totalitarism on kutse Jumalale naasta maailma ja aidata Venemaal kõikjal ajaloole lõppu teha.

Iljin asetab inimese tõelise Kristuse rolli, kus ta pidi rikkuma armastuse seadusi Jumala nimel. Seda tehes hägustas ta piiri selle vahel, mis on inimlik ja mis mitte, ning mis on võimalik ja mis mitte. Fantaasia igavesti süütust Venemaast sisaldab fantaasiat igavesti süütust lunastajast, kes ei tee midagi halba ja seetõttu ei sure kunagi. Iljin ei osanud vastata küsimusele, kes võiks saada lunastaja järeltulijaks, sest see oleks tähendanud, et lunastaja on inimene, kes vältimatult vananeb ja sureb, ehk on samasugune osa sellest vigasest universumist nagu me kõik. Teisisõnu polnud Iljinil vähimatki aimu, kuidas Vene riik võiks edasi kesta.

Just hirm selle ees, mis järgneb, paneb tajuma ohtu, mida saab välispoliitika näol teistele projitseerida. Totalitarism on omaenda tõeline vaenlane ja see on saladus, mida ta teisi rünnates enda eest varjab.

2010. aastail teenisid Iljini ideed postsovetlikke miljardäre ja postsovetlikud miljardärid teenisid omakorda neid ideid. Putin, tema sõbrad ja liitlased kogusid väljaspool seadust tohtu rikkuse ja korraldasid riigi seejärel ümber, et säilitada oma varandust. Olles selle saavutanud, pidid Venemaa juhid defineerima poliitikat kui teatud olekut, mitte tegevust. Selline ideoloogia nagu Iljini oma püüab selgitada, miks teatud inimestel on rikkus ja võim, kasutades muid mõisteid kui ahnus ja ambitsioonid. Milline röövel ei eelistaks, et teda kutsutakse lunastajaks?

1970. aastatel Nõukogude Liidus üles kasvanud inimeste jaoks olid Iljini ideed mugavad veel teiselgi põhjusel. Selle põlvkonna vene kleptokraatidele, kes on

^{*} Nagu raamatu lõpus peatüki märkustes märgitud, viitab Iljin siin Pauluse kirjale roomlastele: „Kui paganad, kellel ei ole Moosese Seadust, ometi loomu poolest täidavad Seaduse sätteid, siis ilma Seaduseta olles on nad ise enesele seaduseks, näidates seega, et seadusepärane tegutsemine on kirjutatud nende südamesse; ühtlasi tõendavad seda ka nende südametunnistus ja nende mõtted, mis järgemööda kas süüdistavad või vabandavad neid.” Piibel. Vana ja Uus Testament. Eesti Piibliselts, Tallinn 1997, Rm 2, 14–15. *Toim. märkus.*